

ادبیات پهلوی

کارنو، ج. چرتی
ترجمہ پائلہ آشریا

[illegible]

ادبیات پهلوی

کارلوج. چرتی

ترجمه پاتنه آثریا

سر شناسه: چرتی، کارلو ج. Cereti, Carlo G
 عنوان و نام پدیدآور: ادبیات پهلوی/ کارلو ج. چرتی؛ ترجمه پائته آثریا
 مشخصات نشر: تهران: نشر فرزاد روز، ۱۳۹۳.
 مشخصات ظاهری: ۲۷۴ ص.
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۲۱-۳۹۹-۲
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت: عنوان اصلی: La letteratura Pahlavi
 موضوع: ادبیات پهلوی
 موضوع: ادبیات پهلوی-- تاریخ و نقد
 شناسه افزوده: ثریا، پائته آ؛ ۱۳۵۳ - مترجم.
 رده بندی کنگره: ۱۳۹۳ الف ۴ ج / ۱۷۱۸ PIR
 رده بندی دیویی: ۸۰۰۶۹ فا ۸
 شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۵۹۳۹۴

فرزان

ادبیات پهلوی

کارلو ج. چرتی

ترجمه پائته آثریا

چاپ اول: ۱۳۹۵

تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه؛ قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

طراح گرافیک: علی بخشی؛ طرح روی جلد: نینا فروزان

ناظر چاپ: مجتبی مقدم

حروفنگاری: شبستری؛ لیتوگرافی: ارغوان

چاپ و صحافی: تاجیک

حق چاپ و نشر محفوظ است.

میدان ونک، خیابان گاندی شمالی، پلاک ۹، واحد ۱۰

تلفکس: ۸۸۸۲۲۴۷ - ۸۸۸۲۲۴۹ - ۸۸۶۷۹۴۴۳

E-mail: info@farzanpublishers.com

www.farzanpublishers.com

ISBN: 978-964-321-399-2

مجموعه مطالعات ایران باستان

ایران هزاران سال تاریخ مداوم دارد، تاریخی سرشار از فراز و نشیبهای عبرت آموز.

در این میان یکی از بارزترین جلوه های فرهنگ و تمدن مردم ایران زمین دوران باستان است، دورانی شکوهمند که تمدن بشری را پربارتر کرد و بر غنای آن افزود.

هدف از «مجموعه مطالعات ایران باستان» آن است که ترجمه مهمترین و تازه ترین آثار برگزیده راجع به ایران باستان را از هزاره های دوردست ماقبل تاریخ تا زوال ساسانیان، در دسترس فارسی زبانان قرار دهد. و نیز با نشر آثار تألیفی ایران شناسانه برجسته که تاکنون منتشر نشده اند، کمبود اطلاعات راجع به ایران باستان را جبران کند و با نشان دادن وضع کنونی مباحث تحقیقی، بر علاقه و توجه به تاریخ و زبان و دین و هنر ایران باستان بیفزاید، و از این راه شناخت مبهم و محدودی را که امروزه بر حوزه های تحقیقاتی درباره ایران سایه انداخته است، به شناختی آگاهانه و پذیرشی پویا بدل نماید و بر ماهیت فضای تحقیقات تاریخی و فرهنگی اثر گذارد.

از آنجا که میراث ایران باستان کمتر مورد توجه بوده است، می کوشیم از یاری افراد ایران دوست و حمایت معنوی و مادی همدلانه آنها برای شناخت و نشر آثار ایران کهن بهره مند شویم، و در آغاز هر مجلد به نام از آنان سپاسگزاری نماییم.

امید است «مجموعه مطالعات ایران باستان» که در واقع نگاهی گسترده و گشوده به تاریخ و فرهنگ و هنر و دین و زبان و ادبیات ایران دارد، موجب گسترش دانش ایران پژوهی و تمام دوستداران شیفتگان فرهنگ ایرانی شود.

مجموعه مطالعات ایران باستان

کتابهای این مجموعه در پنج بخش منتشر می شود:

۱) تاریخ ایران باستان

- الف) تاریخ و هنر ایلامی، شوش هخامنشی
- ب) تاریخ امپراتوری هخامنشی
- ج) تاریخ سلوکیان
- د) تاریخ پارتیان
- هـ) تاریخ ساسانیان

۲) تاریخ مذاهب باستانی ایران

- الف) تاریخ زرتشتی
- ب) تاریخ مانوی ها در ایران باستان
- ج) تاریخ کلیسای نستوری در ایران باستان
- د) تاریخ یهودیت در ایران باستان

۳) راهنمای مقدماتی زبانهای باستانی

- الف) راهنمای زبان کهن و نوی اوستا
- ب) راهنمای زبان پارسی
- ج) راهنمای زبان سغدی
- د) راهنمای زبان ختنی
- هـ) راهنمای زبان پهلوی
- و) راهنمای زبان پارسی میانه و پارتی

۴) منابع مطالعاتی درباره ایران باستان

- کتیبه های هخامنشی
- کتیبه های بیستون، نقش رستم و تخت جمشید

۵) تاریخ ادبیات شفاهی سنتی

- حماسه و تاریخ در ایران باستان

زیر نظر و با انتخاب :

پروفسور ریچارد ن. فرای
دانشگاه هاروارد
پروفسور اوکتور شرؤ
دانشگاه هاروارد
پروفسور محمدرحیم شایگان
دانشگاه لوس آنجلس

مدیر مجموعه :

کامران فانی
به سرپرستی:
تورج اتحادیه

مشاوران علمی :

ژاله آموزگار
استاد دانشگاه تهران
بدرالزمان قریب
استاد دانشگاه تهران
شاهرخ رزمجو
استاد دانشگاه تهران
داریوش شایگان
نشر فرزانه روز

فهرست

سیزده	سخن مترجم
۱	پیشگفتار
۵	فارسی میانه
۶	متون اصلی به فارسی میانه
۱۳	مجموعه‌های اصلی از دست‌نوشته‌های پهلوی
۱۵	مطالعاتی در زمینه‌ی زبان و ادبیات، دستور، واژه‌نامه‌ها و گزیده‌های ادبی
۱۹	ترجمه‌ی متون اوستایی
۲۴	دست‌نوشته‌ها
۲۶	تاریخ مطالعات
۳۰	نمونه‌ای از متن دوزبانه: کرده‌ی آفرینگان دهمان
۳۳	دینکرد
۳۴	متن و روایات دست‌نویس آن
۳۸	مطالعات اصلی:
۴۱	کتاب سوم
۵۰	کتاب چهارم
۵۴	کتاب پنجم
۵۷	کتاب ششم
۵۹	کتاب هفتم

۶۳		کتاب هشتم
۶۶		کتاب نهم
۶۸		شکند گمانیگ و زار (گزارش گمان شکن)
۷۱		محتوا و بخشها
۷۷		بندهش
۷۹		متن و سنت نوشتاری آن
۸۱		مطالعات اصلی
۸۳		محتوا و فصول
۹۸		گزیده های زاد سپرم
۹۹		متن و سنت نوشتاری آن
۱۰۱		مطالعات اصلی
۱۰۱		محتوا و فصول
۱۱۱		متون معاد شناسی و کشف و شهود
۱۱۳		دست نوشته ها
۱۱۴		ارداویراف نامه
۱۱۹		زند بهمن یسن
۱۲۴		جاماسپ نامگ و ایادگار جاماسپیگ
۱۲۹		متون فقهی و حقوقی
۱۳۱		دست نوشته ها
۱۳۳		دادستان دینیگ
۱۳۶		نامگیهای منوچهر
۱۳۹		روایت پهلوی همراه با دادستان دینیگ
۱۴۲		روایات همراه با بندهش ایرانی
۱۴۷		شایست نشایست
۱۵۱		دادستان مینوی خرد
۱۵۷		اندرز نامه ها
۱۵۹		دست نوشته ها

فهرست [یازده]

۱۶۵.....	خسرو قبادان و ریدگ و سایر متون غیردینی.....
۱۶۷.....	متون منسوب به آذرباد مارسپندان و اندرزهای دیگری در زمینه‌ی مذهبی.....
۱۷۰.....	چیده اندرز پوریوتکیشان.....
۱۷۱.....	مناظره: درخت آسوریگ، مادیان یوشت فریان و گجستگ ابالیش.....
۱۷۵.....	نامه‌ی تَنسَر و وصیت‌نامه‌ی اردشیر.....
۱۷۶.....	ادبیات درباری.....
۱۷۸.....	کارنامه‌ی اردشیر بابکان.....
۱۸۴.....	آیادگار زَریران.....
۱۸۶.....	شهرستانیهای ایرانشهر و ابدی و سهیگی سیستان.....
۱۸۸.....	گزارش شترنج.....
۱۹۱.....	مادیان هزار دادستان.....
۱۹۴.....	دست‌نویس هاتاریا.....
۱۹۶.....	دست‌نویس انکلساریا.....
۲۰۰.....	فرهنگ پهلوی.....
۲۰۲.....	فرهنگ اَییم-اک.....
۲۰۵.....	کوتاه‌نوشته‌های متون.....
۲۰۷.....	کتاب‌شناسی.....
۲۳۵.....	نمایه.....

سخن مترجم

کتاب ادبیات پهلوی به آثار به جای مانده از فارسی میانه می‌پردازد که نگارش آنها به سده‌های هشتم و نهم میلادی (سوم و چهارم هجری) و یا دوره‌ی ساسانی یعنی سده‌های سوم تا هفتم میلادی بازمی‌گردد. در دوره‌ی ساسانیان، زبان فارسی میانه که در آن زمان زبان رسمی دولت و روحانیون زردشتی بود، از مرزهای استان فارس پا فراتر گذاشت و تا شمال و شمال شرق ایران گسترش یافت. این زبان با گذشت زمان و در طی چند سده جانشین بسیاری از زبانها و گویشهای محلی شد تا آنجا که هنگام حمله‌ی اعراب به ایران، در بخش گسترده‌ای از سرزمین ایران کنونی، افغانستان و آسیای مرکزی به کار می‌رفت. آن‌گونه که از نام فارسی میانه پیداست این زبان، مرحله‌ی میانی تاریخ زبان فارسی یعنی دنباله‌ی فارسی باستان بوده و مرحله‌ی پیشین فارسی دری است.

کتاب ادبیات پهلوی اثر پرفسور کارلوج. چرتی با پیشگفتاری در زمینه‌ی فارسی میانه و پرداختن به مدارک و شواهد اصلی موجود به این زبان و دست‌نوشته‌های پهلوی و مطالعات انجام شده در مورد این زبان و ادبیات آن به بررسی آثار پهلوی همچون دینکرد، گزارش گمان‌شکن، گزیده‌های زادسپرم، ارداویراف‌نامه، زند بهمن یسن، دادستان دینیک، روایت پهلوی، متون کیهان‌شناسی همچون بندهش، اندرزنامه‌ها، و نیز واژه‌نامه‌های زبان پهلوی می‌پردازد. در هر مورد به سنت دست‌نوشته‌ها، تاریخ مطالعات، نمونه‌ای از متن آوانویسی شده همراه با ترجمه و گونه‌ای ادبی اثر اشاره شده است.

در برگردان نمونه‌ی متون از نوشتن آوانویسی خودداری نموده و در مواردی که ترجمه‌ی اثر به فارسی نو موجود بود، ضمن مطابقت با متن ایتالیایی، از ترجمه‌ی استادانی

[چهارده] ادبیات پهلوی

چون دکترها ژاله آموزگار، محمدتقی راشد محصل، سعید عریان، مهری باقری، مرحوم مهرداد بهار و احمد تفضلی بهره گرفتیم.

از پرفسور کارلو ج. چرتی که فرصت ترجمه‌ی این اثر را در اختیار دانشجوی خود قرار داده و با شکیبایی و بردباری مرا تا پایان کار یاری کردند و نیز از همکاران محترم در نشر فرزانه که امکان چاپ کتاب را فراهم نمودند، سپاسگزارم.

برگردان این اثر با تشویق و حمایت پدر مهربانم جمشید ثریا آغاز شد و به انجام رسید. این کار تقدیم به اوست که یادش همیشه با من است.

پیشگفتار

این اثر راهنمایی ساده بر ادبیات پهلوی است. در این کتاب به معرفی آثار زردشتی فارسی میانه‌ای پرداخته شده که نگارش پایانی آنها به روزگار میان سده‌های نهم و دهم میلادی بازمی‌گردد؛ هنگامی که فعالیت‌های ادبی انجمن‌های مزداپرست به اوج شکوفایی خود رسید. با این همه شماری از این آثار مربوط به دوران ساسانی است. همه‌ی متونی که شرح آنها در این کتاب آمده، ادامه‌ی حیات خود را مدیون مبادلات دیرپای درون فرهنگی میان جامعه‌ی زردشتیان هند و ایران است. این آثار بارها از سوی نویسندگان طبقه‌ی روحانیت بازنویسی شده‌اند. گرچه این نوشته‌ها بیشتر درباره‌ی موضوعات مذهبی است، با این همه بسیاری از آنها را می‌توان در شمار گونه‌های ادبی دریاری، علمی و یا گفتگوهای رایج دربار ساسانی قرار داد.

زبان نگارش این کتابها، فارسی میانه یا درست‌تر بگوییم گونه‌ای از فارسی میانه است که متفقاً پهلوی نامیده می‌شود. نامی که در دوره‌ی اسلامی نیز برای زبان علمی طبقه‌ی روحانیت زردشتی به کار می‌رفت. واژگان این زبان بیانگر شمار قابل ملاحظه‌ای لغات برگرفته از ریشه‌ی پارسی است و گاه نیز به ویژه در انجامة‌ها، متون متأخر و نیز متونی که بازنویسی‌های بعدی متعدد داشته‌اند، وام واژه‌های عربی به چشم می‌خورد. همچنین، فرهنگ واژگان، دستور و ترکیب این نوشته‌ها اغلب با زبان جاری یا بهتر بگوییم زبانهای ایرانی نو که نگارندگان گوناگون دست‌نوشته‌ها از گویشوران آنها بوده‌اند، دچار دوگانگی است.

ادبیات فارسی میانه‌ی زردشتی، پیشتر نیز بارها در ابعاد گوناگون بسط و شرح داده شده است. کوشیده شد تا نسبت به این‌گونه آثار، در کتاب ادبیات پهلوی عناصر جدیدی

گنج‌نامه شود. شیوه‌ی کار بر آن است که نخست شرح محتوای هر اثر با روشن ساختن موضوع هر فصل بیاید، برخلاف آثار پیشین که بیشتر به مباحث انتزاعی و ویژگیهای هر کتاب و یا گونه‌ی ادبی پرداخته‌اند، در اینجا نگرشی ویژه به بحث سنت نوشتاری هر اثر داریم. از میان کارهای پیشین تنها اثر وست در این‌باره اشاراتی دارد (۱۹۰۴-۱۸۹۶). ویژگی تازه‌ی دیگر این کتاب، پرداختن به تاریخ مطالعات به شکل مورد به مورد در گستره‌ی اصلی هر اثر است.

برای نخستین بار در کارهایی از این دست، قطعات بسیاری از آثار گوناگون با هدف استناد بر جزئیات هر گونه‌ی ادبی، معرفی شده‌اند. در گزینش متنها نگرش بر گردآوری مجموعه‌ای گسترده و در عین حال اصیل بوده است. در هر فصل ترجمه‌هایی تازه گنج‌نامه شد تا نمایانگر نمونه‌هایی باشد که هم محتوای آثار و هم شکل ظاهری آنها را که شاخصه‌ی هر گونه‌ی ادبی است نشان دهد. ترجمه‌ها گرچه عیناً واژه به واژه نیستند، اما کوشیده‌اند تا مشخصات اصلی نوشته را حفظ کنند، هرچند این امر به سنگینی سبک ترجمه انجامیده باشد. آوانویسی هر یک از متون به این منظور گنج‌نامه شد تا دوستان شناخت آثار پهلوی و نزدیکی با فارسی میانه را بدون پرداخت به ساختار پیچیده‌ی نوشتاری آثار مزبور، راهی آسان پیش رو باشد. همه‌ی ترجمه‌ها اصل بوده و مستقیماً از روی متن پهلوی انجام شده و در پاره‌ای از موارد، متونی هستند که پیش از این ترجمه نشده بودند.

ساختار هر بخش، مستقیماً از آنچه هم‌اکنون آمد برگرفته شده است. نخست بندی با عنوان مقدمه آمده و سپس بخشی در شرح نسخ آمده است که با چکیده‌ای از تاریخ مطالعات با توجه به چاپهای ارائه شده دنبال می‌شود. در ادامه نیز به شرح جزئیات و محتوای هر اثر می‌پردازیم.

یک فهرست کتاب‌شناسی از هر آنچه درباره‌ی ادبیات پهلوی و دین زردشت در دوره‌ی ساسانی نوشته شده، کاری است مفید و بایسته که انجام آن به صدها برگ نیازمند است. از آنجا که این هدف ما نیست بر آن شدیم تا این مجموعه‌ی کتاب‌شناسی را با توجه به دو معیار محدود کنیم. تا حد امکان به تمامی چاپهای متون، حتی مشکلات هر یک از کتابها، فصول و گونه‌های ادبی با نگرش ویژه به متن اثر، پرداخته شده است. در برابر از پرداختن به موارد محدود و مباحث تک‌بعدی با گرایشهای تاریخی-مذهبی هرچند کارآمد برای تفسیر این و یا آن بخش از هر نوشته، پرهیز شده است.

در پهنه‌ی گسترده‌ای از گزینش آثار که ما را تقریباً به گنجاندن تمامی آثار بازمانده‌ی پهلوی کتابی واداشت، کوشش بر آن بود تا متونی برگزیده شوند که در شناخت دنیای ساسانی و مذهب زردشت از آثار مهم و اصیل باشند. از این روی، صفحات زیادی به معرفی دینکرد، متون کیهان‌شناسی، اسطوره‌های آفرینش جهان و نیز به ادبیات جهان پس از مرگ و رستاخیز می‌پردازد. در این میان به بررسی مجموعه‌های علمی، اندرزنامه‌ها و نوشته‌های درباری مربوط به طبقه‌ی اشراف تا قطعاتی در علوم پزشکی، بخشهای ستاره‌شناسی و نجوم بندهش و نیز آنچه به نام زیج‌های ستاره‌شناسی دوره‌ی ساسانی در نامه‌های منوچهر از آن یاد شده است، پرداخته شد. همزمان بنا بر مورد، بخش کوتاهی نیز برای ترجمه‌ی متون اوستایی در نظر گرفته شد که کار بیشتر بر روی آن می‌توانست ما را از هدف اصلی دور سازد چراکه با مشکلات پیچیده‌ی ناشی از ریشه‌شناسی ایرانی باستان روبرو می‌شد. به دلایل مشابه نامی از متون عبادی، نیایشها، اوراد و متون مربوط به سحر و افسون و نیز متون کیفری به میان نیامد زیرا نمی‌توان آنها را در شمار متون ادبی صرف جای داد. به دوستداران این‌گونه متون پیشنهاد می‌شود به آن بخش از کتاب وست (West) که به برگردان اوستا اختصاص دارد، بنگرند. (ss. ۸۱: ۱۹۰۴-۱۸۹۶) فصلی بلند، آثار تعلیمی و قانونی را به یکدیگر پیوند می‌دهد که برخی از این آثار از نظر فرم و محتوا به ادبیات اخلاقی مربوطند. بخشهایی جداگانه نیز هریک به معرفی تنها نوشته‌ی حقوقی که امروز به دستمان رسیده یعنی مادیان هزار دادستان و نیز دو واژه‌نامه به نامهای فرهنگ پهلویگ و فرهنگ اویم-اک پرداخته‌اند. برخلاف نظر سایر نویسندگان، ادبیات پهلوی در گونه‌های ادبی متفاوت، با مضامین یکسان، سبک نگارش، همچنین طبقه‌ی اجتماعی مخاطب اثر تقسیم‌بندی شده است (نک به چرتی ۹۵-۱۹۹۴). چهار اثر مهم هریک جداگانه بررسی شدند: دینکرد، گزارش گمان‌شکن، بندهش و گزیده‌های زادسپرم. در این میان دینکرد اثری ویژه است چراکه کتابهای مختلف آن به گونه‌های ادبی متفاوت تعلق دارد. در اینجا بهتر دیدم تا برای یکدست نگاهداشتن اثر، از بررسی هر جلد آن در فصلی جداگانه خودداری کنم. گزارش گمان‌شکن یا گزارش کمان‌شکن اثری است فلسفی-کلامی که به مباحث دینی می‌پردازد و اساساً به همان گونه‌ی ادبی سه کتاب نخست دینکرد نوشته شده است. بندهش و گزیده‌های زادسپرم هر دو از متون کیهان‌شناسی‌اند و در بسیاری از نکات با یکدیگر اشتراک دارند.

در پایان به وجرکرد دینیک، اثری منسوب به مدیوماه پسر آراستای، پسرعموی زردشت پرداخته شد. نگارش این متن به قرن هجدهم و یا حتی نوزدهم میلادی بازمی‌گردد. به طور دقیق‌تر براساس نظر منوچهر جی جاماسپ آسانا، این اثر توسط ادالچی سنجانا، پدربزرگ همان پشوتن سنجانا نوشته شده است که بعدها آن را در سال ۱۸۴۸ منتشر کرد.^۱ متنی است آمیخته با مضامین آموزنده که در آن روایتی از زندگی زردشت آمده که از سایر روایات در کتب پهلوی متمایز است و نکات مشترکی با روایت قصه‌ی زردشتیان دارد. بخش مربوط به زندگی پیامبر را موله ترجمه کرده است.

جا دارد از پرفسور آنتونیو پانایینو که مرا از رهنمودهای پُربار خویش بهره‌مند ساخت و شرایط چاپ این کتاب را در مجموعه‌ی انتشارات زیر نظر خود فراهم آورد سپاسگزاری کنم. همچنین با سپاس از ویراستارم پی‌یر دالوینیا که مرا از مهارت، شکیبایی و همراهی خود برخوردار نمود. سیاسی از صمیم قلب دارم از دکتر کلاتودیا چانکالینی و دکتر کلاتودیا لئورینی که هر دو از سر لطف پیش‌نویس کتاب را خواندند. در پایان از استادام پرفسور گرااردو نیولی که همچون پیشتر مرا از پیشنهادات و رهنمودهای خود بهره‌مند کرد، سپاسگزارم.

کارلوج. چرتی

فارسی میانه

[درسدن ۱۹۷۰، هنینگ ۱۹۵۸، آرانسکی ۱۹۷۹، اُزنوی II، رایشلت ۱۹۲۷، زالمن ۱۹۰۱-۱۸۹۵، اشمیت ۱۹۸۹ ب، اشمیت ۴۸ss: ۲۰۰۰؛ زوندرومن ۱۹۸۹ ب، زوندرومن ۱۹۸۹c، تدسکو ۱۹۲۱]

منظور از زبانهای ایرانی میانه دست‌کم در ایران غربی، زبانهایی است که در دوره‌ی زمانی میان سده‌های سوم و چهارم پیش از میلاد تا سده‌ی دهم میلادی رواج داشته‌اند، چنان که در دوره‌ی پایانی پادشاهی هخامنشی زبان از دقت کمی در دگرگونی برخوردار است که این خود نشان‌گذار از مرحله‌ی فارسی باستان به فارسی میانه می‌باشد.^۱

ساختار نوشتاری فارسی میانه به دلایلی چند پیچیده است. نخست وجود نمونه‌های بسیاری از اُموگرافی که عبارتست از یک نشانه خطی که ارزشهای آوایی مختلف دارد؛ دیگری کاربرد گسترده‌ی اِتروگرام یا هزوارش است، یعنی واژگانی که با استفاده از حروف فارسی میانه به زبان آرامی نوشته می‌شود اما به هنگام خواندن، معادل فارسی میانه‌ی آن تلفظ می‌گردد. همچنین رواج به کارگیری املای تاریخی، که بیانگر فرم آواشناسی هستند که هریک از واژگان در سده‌ی سوم و دوم پیش از میلاد یعنی آن هنگام که قواعد خط پهلوی ایجاد شد، داشته‌اند.

چنانچه نوشته‌های مربوط به پایان دوره‌ی هخامنشی را در نظر بگیریم، کهنترین شواهد از فارسی میانه بر روی سکه‌ها به دست آمده است. از سده‌ی سوم پیش از میلاد،

۱. نک به آرانسکی ۶۶c: ۱۹۶۳ و اشمیت ۲۶: ۱۹۸۹a. هنینگ (۵۱-۲۴: ۱۹۵۸) می‌گوید: «ایرانی باستان متأخر یا فارسی میانه‌ی متقدم» زبان نوشتاری بر مزار داریوش اول در نقش رستم، که تاریخ آن به نیمه‌ی نخست سده‌ی سوم پیش از میلاد بازمی‌گردد.

ضرب سکه به صورت مستقل در پارس انجام می‌شد. در این مورد داستانهای آمده که نوشتار فارسی میانه را به صورت هزوارش از سده‌ی دوم پیش از میلاد، رایج می‌داند.^۱ اوج شکوفایی صنعت ضرب سکه در ایالت پارس به دوره‌ی شاهنشاهی ساسانی بازمی‌گردد آن هنگام که ضرب سکه در استانهای زیردست را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

متون اصلی به فارسی میانه

از سده‌ی سوم پس از میلاد آثار و اسناد مکتوب مربوط به کتیبه‌های برخی از شاهان ساسانی و نیز کتیبه‌های شخصی به‌دست آمده است.^۲

نکته‌ی شایان توجه آنکه گستره‌ی این آثار همچون آثار دوره‌ی هخامنشی، شامل کتیبه‌ها و نقش‌برجسته‌هایی است که به دوره‌ی نخست شاهنشاهی بازمی‌گردد؛ به گونه‌ای که انگار برای تأکید بر مشروعیت خاندان ساسان ایجاد شده‌اند.

مهمترین نوشته در این میان، بی‌شک کتیبه‌ی شاپور اول در نقش رستم و دیگری کتیبه‌ی نرسه در پایکولی است. مُغ کرتیر، موبدان موبد زردشتی به نوبه‌ی خود فرمان نگارش چهار کتیبه را یکی در سرمشهد، و دو تا در نقش رستم و دیگری در نقش رجب داد. هر چهار تا، رونوشتی از یک متن هستند که دو کتیبه از آنها بلند و دو دیگر کوتاه‌ترند. کتیبه‌ی شاپور اول، بر دیواره‌های شرقی کعبه‌ی زردشت در نقش رستم در محل مزارهای سنگی پادشاهان هخامنشی و نقش‌برجسته‌های ساسانی است. این مکان در چند کیلومتری پایتخت باستانی-مذهبی پرسپولیس قرار دارد که در سال ۱۹۳۷ به وسیله‌ی گروه باستان‌شناسی اعزامی از سوی انستیتوی شیکاگو کشف و نخستین بار توسط سپرنگلینگ (۱۹۳۷a, ۱۹۳۷b, ۱۹۵۳) مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت. تنها پس از آن بود که کشف ترجمه‌های یونانی و پارتی کتیبه‌ها، فهم دقیق‌تر متن را امکان‌پذیر ساخت. در این باره می‌توان به طور مشخص به مطالعات هنینگ طی سالهای ۱۹۵۴-۱۹۳۹، ماریک

۱. زوندرمن ۱۳۹، ۱۹۸۹b، هنینگ ۲۵: ۱۹۵۸.

۲. هرتسفلد ۱۹۲۴، سپرنگلینگ ۱۹۵۳، ژینیو ۱۹۷۲، بک ۱۹۷۸، هومباخ-شِرُژ ۸۳-۱۹۷۸، مکنزی ۱۹۸۹، ژینیو ۱۹۹۱a، هویس ۱۹۹۹.

۱۹۵۸، و هوینگ من و ماریک ۱۹۵۳ اشاره کرد. هویس اخیراً (۱۹۹۸-۱۹۹۹) چاپ جدیدی از این متن را به پایان رسانده است که می توان آن را به چهار بخش تقسیم کرد:

۱. نژادنامه‌ی شاپور
 ۲. جغرافیا و مردم شاهنشاهی
 ۳. نبردهای شاپور در برابر رومیها
 ۴. نام آتشها و مؤسساتی که برای گرامیداشت خاندان شاهی و درباریان^۱ برپا شده.
- در پایکولی، در راه باستانی که بغداد را به آذربایجان می پیوست، بر بدنه‌ی برجی چهارگوش که به چهار نیم تنه‌ی شاه آراسته شده، کتیبه‌ی نرسه نقش بسته است. نوشته‌ی فارسی میانه بر دیواره‌ی غربی و نوشته‌ی پارسی بر دیواره‌ی شرقی قرار دارند. این برج با بلوکهای بزرگ مکعبی شکل سنگی ساخته شده است که امروزه رو به نابودیست و دو متن متأسفانه ناتمام آن، امروز با ابزار معماری نگاهداشته می شوند که^۲
- در سال ۱۸۴۴ راولینسون توانست با دیدار از این محل، محتوای ۳۲ مکعب را با دست رونویسی کند. در نخستین سالهای قرن بیستم، هرتسفلد سه بار برای تحقیقات باستان شناسی به پایکولی اعزام شد (۱۹۱۳-۱۹۱۱). حاصل کار وی شمارش صد بلوک از کتیبه^۳ (۵۵mp., ۴۵pt.) و خواندن آنها بود. در پی آن در سال ۱۹۲۳ هرتسفلد خود ۳۰ بلوک دیگر را شناسایی نمود که خبر آن در سال ۱۹۲۶ منتشر شد. (هرتسفلد ۱۹۲۶). سالها پس از آن هومباخ به پشتوانه‌ی فعالیتهای پیشین و عکسهای جدید گرفته شده توسط شاگردش پوپ، به آماده سازی چاپ جدیدی از کتیبه اقدام نمود. او در این راه از همکاری شیرؤ نیز بهره برد. این کار در سه جلد به چاپ رسید. (هومباخ-شیرؤ ۸۳-۱۹۷۸) بر طبق نظر شیرؤ، که بیشترین کار ریشه شناختی مدیون اوست، محتوای کتیبه را می توان چنین تقسیم بندی کرد:

(۱) مقدمه. (۲-۱ §§)

(۲) بخش اصلی:

(الف) از مرگ ورهران تا ملاقات نرسه با بزرگان در پایکولی. (۳۲-۳ §§)

۱. علاوه بر نویسندگان نامبرده از میان بسیار کسانی که کتیبه‌ی شاپور را بررسی کرده اند، می توان از Enßlin انسلین ۱۹۴۷ pugliese-Carratelli (پولیزه-کارراتلی) و Göbl ۱۹۷۴ (گوبل) نام برد.
 ۲. پولیزه-کارراتلی ۱۹۴۷ و گوبل ۱۹۷۴.
 ۳. نک به هرتسفلد ۱۹۱۴ و ۱۹۲۴.

ب) کارهای ورهران و وهنام تا هنگام برافتادن ورهران و کیفر وهنام و سایرین.
 ج) توافق نرسه و بزرگان بر سر مقام سلطنت و پذیرش آن از سوی نرسه.
 ۳) نتیجه.^۱ (۹۵-۹۱ §§)

مُع کرتیر، موبدان موبد زردشتی از مهمترین شخصیت‌های عصر ساسانی است که در زمان پادشاهی بهرام دوم (میلادی ۲۷۶/۴-۹۳) به اوج قدرت رسید. چهار کتیبه‌ی کرتیر در این دوره نگاشته شد که عبارتند از کتیبه‌ی سرمشهد KSM در بالای نقش برجسته‌ی بهرام دوم در راه باستانی شوش به تخت جمشید که در ۳۶ کیلومتری جرّه در ۵۴ کیلومتری کازرون امروزی قرار دارد. این کتیبه را هرتسفلد در سال ۱۹۲۶ کشف کرد و هنینگ آن را در سال ۱۹۵۵ منتشر ساخت. دومی کتیبه KKZ در زیر کتیبه‌ی شاپور اول بر دیواره‌ی شرقی کعبه‌ی زردشت قرار دارد که هر دو به یاری فعالیت‌های گروه اعزامی باستان‌شناسی انستیتو شیکاگو در سال ۱۹۳۹ کشف شدند. اما سپرنگلینگ عکسها و ماکت‌های آن را تنها در سال ۱۹۵۳ منتشر ساخت. (سپرنگلینگ ۱۹۵۳). ده سال بعد، هنینگ در مقاله‌ی خود چند بازسازی از کتیبه را ارائه داد. (هنینگ ۱۹۶۳) همچنین در نقش رستم، در کنار نقش برجسته‌ی شاپور اول، به کاملترین کتیبه‌ی کرتیر (KNRm) برمی‌خوریم. نخستین داده‌ها و گزارشات دوره‌ی مدرن در مورد این کتیبه مدیون نیوهر است که در سال ۱۷۶۵ بدان اشاره می‌کند. تنها سالها بعد یعنی در ۱۸۴۳ وسترگارد رونوشتی دستی از کتیبه تهیه کرد و آن را با خود به اروپا برد. تصاویری از این کتیبه‌ی موبدان موبد کرتیر، توسط هنینگ در سالهای ۱۹۵۷ و ۱۹۶۳ منتشر گردید. چهارمین کتیبه‌ی کرتیر در نقش رجب (KNRb) در میان راه تخت جمشید و نقش رستم قرار دارد. کتیبه‌ی اخیر در ۱۹۶۳ توسط هنینگ منتشر شد.

دو چاپ اخیر این کتیبه، یکی توسط مکنزی در سال (۱۹۸۹) و دیگری توسط ژینیو در سال (۱۹۹۱a) انجام شده است. چاپ مکنزی بیشتر به کتیبه‌ی نقش رستم، با استناد فراوان به سه کتیبه‌ی دیگر پرداخته است. در حالی که چاپ ژینیو یک چکیده از هر چهار کتیبه است. این دو کار چه از نظر زمان‌بندی اثر و چه از نظر بخش‌بندی محتوای آن با یکدیگر همخوانی ندارند.^۲

نخست آنکه مکنزی این ترتیب را برای کتیبه‌ها پیشنهاد می‌کند: (۱) نقش رجب (KNRb، ۲) کازرون (KKZ، ۳) نقش رستم (KNRm، ۴) سرمشهد KSM. ضمن آنکه نگارش دو کتیبه‌ی آخر را همزمان می‌داند. (مکنزی ۷۱-۷۲: ۱۹۸۹) در حالیکه ژینیو ترتیب سرمشهد KSM، کازرون KKZ، نقش رستم KNRm، نقش رجب KNRb را محتملتر دانسته است (ژینیو ۲۷-۲۵: ۱۹۹۱a) در رابطه با محتوای کتیبه‌ها، مکنزی^۱ کتیبه را به چهار بخش به شکل زیر تقسیم می‌کند:

(۱) زندگی شغلی و فعالیتهای کرتیر در دوران پنج پادشاه ساسانی (۴۹-۱ و KNRmII).
(۲) کرتیر بر پارسایی (pietas) تأکید نموده و برای رسیدن به شهود و خشنودی به نیایش در بزرگداشت خدایان می‌پردازد (KNRmII، ۴۹-۵۴).
(۳) شرح دقیق از جهان ماوراءالطبیعه و ملاقاتش با دین (وجدان خود) (۵۴-۵۷).
(KNRmII).

(۴) روایتی از تأثیرات شهود کرتیر، ایمان وی به آیینها و قوانین مذهبی، باور به بهشت و دوزخ و وجود پاداش و کیفرهای معنوی، تشویق خوانندگان کتیبه به داشتن چنین ایمانی و سرانجام خاتمه که شامل چکیده‌ای از کارهای کرتیر است (KNRmII، ۷۴-۸۰).
در مقابل، ژینیو بر این باور است که کتیبه را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد. بخش نخست که از لحاظ تاریخی بسیار جالب است و تا جایی که شرح اقدامات کرتیر آمده را دربر می‌گیرد. بخش دوم روایت شهود کرتیر از عالم بالا با موافقت ایزدان را دربر دارد که اساساً موضوع آن به مطالعات تاریخ مذاهب بازمی‌گردد (ژینیو ۲۷: ۱۹۹۱a)^۲.

در آغاز قرن بیستم، چهار هیئت اعزامی باستان‌شناسی از موزه‌ی برلین^۳، به سالهای (۱۹۰۲-۳، ۱۹۰۵-۷، ۱۹۱۳-۱۴) به جستجو و کاوش در واحه‌های تورفان، واقع در ترکستان چین پرداختند به هنگام حفاریهای باستان‌شناسی دست‌نوشته‌های بسیاری به‌جای مانده

۱. مکنزی ۳۷: ۱۹۸۹، با پیروی از فرضیه‌ی برونر (۱۹۷۴). در مورد شهود کرتیر به ویژه نک کنید به شِرْزُ ۱۹۸۳a.

۲. کاربرد خط فارسی میانه دست‌کم تا سده‌ی یازدهم میلادی ادامه یافت. علاوه بر نوشته‌های بی‌شمار سنگ مزار، تکرار آنچه بر صلیب کراالا نقش بسته، به وسیله‌ی پارسی در حفاری‌های ۹۰ از مجموعه‌ی بودایی کانهری که درست در شمال بمبئی قرار دارد، یافت شده‌اند. در مورد چاپ بیشتر نوشته‌های فارسی میانه‌ی دوره‌ی کلاسیک نک کنید به بک ۱۹۷۸ Back، برای کتاب‌شناسی بیشتر به زوندرمن ۱۴۰: ۱۹۸۹b. Sundermann و چرتی ۱۹ ss: ۱۹۹۵-۹۷. Cereti.

از کتابخانه‌های حقیقی مشتمل بر گنجینه‌ای از نسخ بی‌شمار بوده، به دست آمده است که متأسفانه بسیاری از آنها در حالِ از میان رفتن هستند (بویس ۶۷: ۱۹۶۸). از آنجا که تمامی مدارک به گونه‌ای مناسب در هنگام کشف، فهرست‌بندی نشده‌اند، امروزه به سختی می‌توان دانست که اصل برخی از آنها از کجا بوده است. مسئله‌ی دیگر آنکه با وجود کشف بخش اعظمی از این قطعات در حوزه‌ی باستان‌شناسی، تعدادی از آنها در زمانهای مختلف توسط مردم ترک‌نژاد خریداری شده‌اند. بویس در مقدمه‌ی کتاب خود با عنوان فهرستی از دست‌نوشته‌های ایرانی مانوی در کلکسیون آلمانی تورفان (بویس IX-XXI: ۱۹۶۰) با دقتی بسیار به شرح چهار مأموریت باستان‌شناسی پرداخته و تا جای ممکن اصل هریک از قطعات را بازسازی نموده است. قطعات گردآوری شده در مجموعه‌ی تورفان روزهای سختی را در اروپا گذراندند. پس از نخستین تلاشها برای فهرست کردن آنها، این مجموعه، دچار آسیبهای جدی شد و بخشهایی از آن در جنگ دوم جهانی از میان رفت. خوشبختانه در بخش ایران‌شناسی این آسیب چندان نبود که مایه‌ی نگرانی باشد. پس از پایان جنگ، گروهی از پژوهشگران با شتاب درصدد جبران برآمده و به بازیابی و تهیه‌ی فهرست نهایی از آثار مانوی تورفان پرداختند. در نخستین گام بیشتر کار به کمک عکسهایی که در دست پژوهشگران و انستیتوهای اروپایی قرار داشت پیش می‌رفت. در این مورد می‌توان به گنجینه‌ی نوشته‌های ایرانی مجموعه‌ی برلین اشاره کرد که پس از جنگ به دانشگاه هامبورگ انتقال یافته بود. چند سال پس از آن، بویس به پیشنهاد هنینگ به برلین رفت تا بتواند به مقایسه میان داده‌های برگرفته از تجزیه و تحلیل عکسها و متون نگاهداری شده در انستیتوی اروپای غربی، با آثار موجود در آکادمی علوم آن شهر^۱ بپردازد. (بویس XXV-XXVII: ۱۹۶۰).

از میان متون مربوط به قوانین دینی مانوی می‌توان به قطعاتی از اونگیلون^۲، کوان^۳ (یا کتاب غول) دیوان (نامه‌ها) مانی و قطعه‌ای از تفسیر پارتی آردهنگ (ارژنگ) که به نام آردهنگ ویفراس^۴ مشهور است و نیز سروده‌ی بلندی یاد کرد با نام پارتی

۱. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin که امروزه به نام دیگر

Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften

خوانده می‌شود.

2. Evangelyōn

3. Kawān

4. Ārdahang Wifrās

وزرگان آفریوان^۱ (ستایش بزرگان) مربوط به هفتمین کتاب از قوانین مانوی که شامل موضوعات عقیدتی بوده و امروزه قطعاتی از آن به فارسی میانه پارتی و سغدی بر جای مانده است. آخرین اثر منسوب به مانی که از آن گزارشی به فارسی میانه به دست ما رسیده، شاپورگان نام دارد. مجموعه‌ای که برای شرح قوانین دین به شاپور اول نوشته شده است (بویس ۶۹-۷۱: ۱۹۸۶، مکنزی ۱۹۸۰ و ۱۹۷۹، هاتر^۲ ۱۹۹۲). به این مجموعه می‌توان برخی قطعات در رابطه با موعظت منسوب به مانی پیامبر و یادداشتهایی در زمینه‌ی مذهب مسیح به قبطی افزود که با نام یونانی کِفالا یا بر جای مانده است.

در میان متون مانوی جدا از حیطه‌ی قانون، نمونه‌هایی از نثر شامل رویدادهای زندگی مانی، متون آموزنده و چکیده‌ای از دکترین مانوی، اندرزنامه‌ها، نوشته‌های مربوط به اعتراف گناهان و نیز دیگر متون دیده می‌شود. همچنین از اشعار مانوی نمونه‌های قابل ملاحظه‌ای در دست است که از نظر نوع، می‌توان به سه گونه‌ی مختلف آن اشاره کرد: دوره منقسم به بخشهای متفاوت، سرودهای مدیحه‌سرایانه‌ی بلند و پیوسته و سرودهای کوتاه. خوشبختانه در شعر نیز همچون نثر، نمونه‌هایی از دوران مختلف آن موجود است. چنان که دو سبک شعری پارتی انگدروشنان^۳ و هویدگمان^۴ (بویس ۱۹۵۴، زوندرمن ۱۹۹۰) منسوب به مارآمو بوده و بنابراین زمان آنها به سده‌ی سوم میلادی بازمی‌گردد. دیگر سرود گونه‌ها به سده‌ی دهم یا پس از آن بازمی‌گردند (بویس ۷۴: ۱۹۸۶). کهن‌ترین شعر مانوی سبکی برتر و بالاتر از نثر دوره‌ی خود دارد چنان که می‌توان پنداشت، پیشرفت نثر نیز متأثر از گونه‌های نظم بوده است. دیگر آنکه باید از واژه‌نامه‌ها و لیستهای یادآوری‌کننده‌ای یاد کرد که از نامهای مربوط به مکانهای گوناگون گرفته تا روزهای یک گاهشمار، اصول دین مانوی، نام کشورها و غیره را دربر دارد. درباره‌ی آنچه که به تاریخچه‌ی کلیسا و مأموریت‌های آن بازمی‌گردد، گسترده‌ترین مجموعه‌ی متون همانست که زوندرمن در ۱۹۸۱ منتشر کرد. اندرزنامه‌ها و متون مربوط به کیهان‌شناسی بیشتر توسط وی در ۱۹۷۳ به چاپ رسیده بود. اخیراً تصاویری از قطعات منتشر شده در چاپهای قدیمی، به وسیله‌ی شخص زوندرمن در یک مجلد در سال ۱۹۹۶ و منابع جدیدتر توسط وِبر در سال ۲۰۰۰ به چاپ رسید.

1. Wuzurgān Āfriwān

2. Hutter

3. Angad Rōšnān

4. Huyadagmān

در اینجا نمی‌توانیم نگاهی ژرف‌تر به ادبیات مانوی تورفان و تاریخ مطالعات آن داشته باشیم. در این باره و برای توضیحات دقیق‌تر در مورد انواع ادبی و همچنین کتاب‌شناسی آن اگرچه به روز نیست نگاه کنید به آثار بویس ۱۹۸۶^e، زوندرومن ۱۹۹۶ و ۱۹۸۳، و ویر ۲۰۰۰.

سکه‌شناسی، نقش‌برجسته‌ها و پاپیروس‌ها، آگاهی‌های اساسی در مورد فارسی میانه به ویژه در زمینه‌ی تبارشناسی یا نام واژه‌ها، سیستم اداری دوره ساسانی و نیز کتیبه‌شناسی در اختیار ما قرار داده‌اند. این آثار گرچه از ارزش ادبی برخوردار نیستند، اما برای شناخت تاریخ دوره‌ی ساسانی بسیار ارزشمندند. به ویژه سکه‌ها، مهرها، و پاپیروس‌ها به همراه نوشته‌های مربوط به آثار تاریخی، نیز چشم‌انداز کاوشهای باستان‌شناسی تنها منابع اولیه‌ای هستند که برای شناخت و مطالعه‌ی دوره‌ی ساسانی در اختیار داریم. اهمیت دیگر این آثار به دلیل آنست که در بیشتر موارد دوره‌ی زمانی آنها را می‌توان به دقت تعیین کرد.

بدون پرداختن به موضوعات پیچیده‌ای که از ویژگیهای این نوع پژوهش است، تنها به اشاره به برخی آثار مرجع بسنده می‌کنیم. در مورد سکه‌شناسی ساسانی نگاه کنید به آثار با ارزش پاروک^۱ ۱۹۲۴، گوبل^۲ ۱۹۸۳ و ۱۹۶۸، سیل‌وود^۳ ۱۹۸۳، وایتینگ و ویلیامز^۴ ۱۹۸۵، الرم^۵ ۱۹۸۶، اثر آخر در زمینه‌ی کتاب نامه‌های ایرانی افراد که آغازگر آن مایرهوفر^۶ بود به مرحله‌ی ظهور رسید. در مورد نقش‌برجسته‌ها و حجاریها باید از کارهای بنیادین گوبل ۱۹۷۶ و ۱۹۷۳ و گیزلن^۷ ۱۹۸۹ یاد کرد. از میان مهمترین دستاوردها در زمینه‌ی پاپیروس‌شناسی باید از هانسن^۸ ۱۹۳۸ و نیز ویر^۹ ۱۹۹۲ و ۱۹۸۳ نام برد. برای یک چشم‌انداز کلی بنگرید به اثر بی‌همتای هنینگ^{۱۰} ۱۹۵۸ و نیز فصول مربوطه در چکیده‌ی زبانهای ایرانی^{۱۱} که به وسیله‌ی اشمیت^{۱۲} به چاپ رسیده است.

1. Paruck

3. Sellwood

5. Alram

7. Gyselen

9. Weber

11. Compendium Linguarum Iranicum

2. Göbl

4. Whiting and Williams

6. Mayrhofer

8. Hansen

10. Henning

12. Schmitt